

Dienstbaar onder vuur

METAMORFOSEN
Studies in religieuze geschiedenis

XII

Een zuster van de Sociëteit van Jezus, Maria en Jozef (jmj) en een Duitse militair nabij de Oude Stadsgracht in Nijmegen, 1940 (Collectie Erven Thijs Aalders – Regionaal Archief Nijmegen. Met dank aan F.M. Eliëns).

Dienstbaar onder vuur

Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog

onder redactie van

CHRIS DOLS
JOEP VAN GENNIP
LENNERT SAVENIJE

Uitgeverij Verloren
Hilversum
2016

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Stichting Het Nuyensfonds en het Sormanifonds en dankzij een solidariteitsbijdrage van de gezamenlijke religieuzen in Nederland via de commissie PIN.

Metamorfosen. Studies religieuze geschiedenis, deel XII.

Deze reeks verschijnt onder auspiciën van Stichting Echo naar aanleiding van studiedagen rond actuele thema's in de religieuze geschiedenis.

Stichting Echo is een onafhankelijke stichting, die zich ten doel stelt historisch onderzoek naar de geschiedenis van het religieuze leven van vrouwen en mannen in Nederland van ca. 1800 tot heden te initiëren, te stimuleren en te presenteren. Voor informatie: Dupondiusstraat 24, 6515 DH Nijmegen, www.stichting-echo.nl.

Op het omslag: glas-in-lood raam in de Sint Christoffelkathedraal van Roermond, vervaardigd door Diego Semprun Nicolas. Foto Persdienst Bisdom Roermond.

ISBN 978-90-8704-617-0

© Stichting Echo & Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

CHRIS DOLS, JOEP VAN GENNIP EN LENNERT SAVENIJE	
Inleiding. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog	7
MARJET DERKS	
Oorlog in habijt. Hulp en verzet door vrouwelijke religieuzen tijdens de Tweede Wereldoorlog – een terreinverkenning	29
JAN BRAUER	
Grenskloosters en de naderende <i>Klostersturm</i> . Religieuzen en de eerste confrontaties met de nazistaat langs de Nederlandse grens tussen 1930 en 1940	49
Paul Begheyn sj	
De Nederlandse jezuïeten tijdens de Tweede Wereldoorlog	77
JOHAN MORIS	
‘Onze L. Heer is goed met ons geweest’.	
De salvatorianen in België tijdens de Tweede Wereldoorlog	95
JAN JACOBS	
‘Een gewelddadige adempauze in ons ministeriewerk’.	
De Nederlandse kapucijnen in de Tweede Wereldoorlog	115
MAAIKE DERKSEN	
Onder Japanse bezetting. Nederlandse religieuzen op Java, 1942-1945	141
MARIE-ANTOINETTE WILLEMSSEN	
Eén geloof – twee vijandige naties. Duitse en Nederlandse svd-missionarissen in Nederlands-Indië vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog	171

JOEP VAN GENNIP

Paters, pastoraat en politieke delinquenten. De rol van de
Nederlandse jezuïeten bij de resocialisatie van politieke
delinquenten na de Tweede Wereldoorlog

199

Over de auteurs & redacteurs

223

Inleiding

Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog

CHRIS DOLS, JOEP VAN GENNIP EN LENNERT SAVENIJE

Ik ben er al helemaal thuis, in dat kleine celletje. Ik heb er mij nog niet verveeld, integendeel. Ik ben er alleen, o ja, maar nooit was Onze lieve Heer mij zo nabij. Ik kan het uitjubelen van vreugde, dat Hij zich weer eens geheel door mij heeft laten vinden, zonder dat ik bij de mensen of de mensen bij mij kunnen. Hij is nu mijn enige toeverlaat en ik voel me veilig en gelukkig. Ik wil hier altijd blijven, als Hij het zo beschikt. Ik ben zelden zo gelukkig en tevreden geweest.¹

Titus Brandsma O.Carm (1881-1942) is een van de bekendste oorlogshelden van Nederland, een moderne martelaar aan wie verschillende boeken, brochures, monumenten en een museum zijn gewijd. De geboren Fries Anno Sjoerd Brandsma kreeg de naam Titus toen hij toetrad tot de religieuze orde van de karmelieten. Omwille van die achtergrond is hij tevens het belangrijkste katholiek-religieuze oorlogsslachtoffer van Nederland. Brandsma werd op 19 januari 1942 in opdracht van de Duitse bezettingsmacht gearresteerd in Nijmegen vanwege zijn principiële standpunt tegen de nazificering van Nederland. Nog datzelfde jaar stierf hij door ziekte in concentratiekamp Dachau.

In 2016 wordt de herinnering aan Brandsma op een aantal plaatsen actief levend gehouden. Zo draagt de Sint Jozefkerk in Nijmegen sinds 2004, een jaar voordat de karmeliet werd verkozen tot 'grootste Nijmegenaar aller tijden', officieel de naam Titus Brandsma Gedachteniskerk. In en rondom het gebouw

Penning vervaardigd in 1985 bij gelegenheid van de zaligverklaring van Titus Brandsma; met aan de voorzijde een portret van Titus Brandsma en de tekst 'Titus Brandsma beatificatio MCMLXXXV', en de achterzijde het wapen van de Karmel met daaromheen de tekst 'Bolsward 1881 – Dachau 1942, Roma 3-11-1985' (Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven).

wordt er op verschillende manieren gerefereerd aan de voormalige hoogleraar wijsbegeerte van de huidige Radboud Universiteit. Andere katholieke kerken in Nederland hebben eveneens een devotieplaats ingericht om de in 1985 zalig verklaarde pater te herdenken.²

Het citaat aan het begin van deze inleiding is afkomstig uit een van de brieven die Brandsma in 1942 schreef in een vleugel van de strafgevangenis van Scheveningen. De pater besteedde in de bewuste brief aandacht aan zijn cel en aan de mystieke invloed van de geslotenheid van het gevangenisbestaan op zijn religiositeit. Het komt vanuit hedendaags perspectief wellicht moeilijk voorstelbaar over dat iemand zich onder zulke omstandigheden naar eigen zeggen veilig en gelukkig kon voelen. Brandsma lijkt het evenwel te hebben gemeend. In religieus opzicht bracht zijn gevangenschap een vergelijkbare voldoening als het verblijven in een kloostercel.

Brandsma is de bekendste maar beslist niet de enige Nederlandse kloosterling met een oorlogsverleden. Vooral beneden de grote rivieren waren paters, broeders en zusters in die tijd op aanzienlijke schaal vertegenwoordigd en maakten zij deel uit van menig katholieke familie. Nederland leverde bovendien op mondiale schaal verhoudingsgewijs een groot aantal missionarissen in de eerste helft van de twintigste eeuw.³ In de periode 1940-1945, en in het buitenland ook daarvoor en daarna, zagen Nederlandse religieuzen zichzelf in meer of mindere mate geconfronteerd met de consequenties van oorlogsgeweld en de praktijk van een vijandelijke bezetting. In zowel Europa als Azië manifesteerde de Tweede Wereldoorlog zich als een ‘totale oorlog’, een conflict met massaal geweld en ideologisch gemotiveerde maatschappelijke ontwikkelingen waaraan in feite niemand zich kon onttrekken – ook de meer besloten contemplatieve kloostergemeenschappen niet.

Nederlandse religieuzen leefden niet enkel in afzondering. Velen van hen hadden tevens een maatschappelijke taak op zich genomen. De Tweede Wereldoorlog brak uit in een periode waarin de katholieke gemeenschap in Nederland een hoge organisatiegraad had bereikt. Via velerlei organisaties, instellingen en voorzieningen was het voor katholieken mogelijk om hun leven zoveel mogelijk vanuit hun religieuze overtuigingen in te richten.⁴ Deze organisatiestructuur steunde in beduidende mate op mannelijke en vrouwelijke religieuzen die binnen het overkoepelend maatschappelijk kader fungeerden als priester, aalmoezenier, leraar, lerares of verpleegster. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen het dagelijks leven en de taken van deze religieuzen, waarin kloosterregels en kloosterlijke gebruiken de voornaamste leidraden vormden, in toenemende mate onder druk te staan. Hun ‘gewone dagorde’ werd een ‘verstoorde orde’, om de woorden van historica Marjet Derks aan te halen.⁵

Met welke gevolgen van de Tweede Wereldoorlog kregen mannelijke en vrouwelijke religieuzen in Nederland en Nederlands-Indië te maken? Hoe gingen zij daarmee om? Op welke manieren probeerden kloosterlingen hun leven en werken voort te zetten? Tot welk nieuw engagement werden ze bewogen of gedwongen? Deze vragen vormden het uitgangspunt van de studiedag ‘Jaren van beproeving’ die Stichting Echo in december 2014 organiseerde in het

‘Be Prepared’; foto van theologiestudent Jan Koenders van de sociëteit voor Afrikaanse missiën, die in 1939 oefent met een gasmasker in het opleidingscentrum van de congregatie te Hastings, Engeland (Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven).

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven te Sint Agatha. Een aantal van de lezingen van toen is in uitgebreidere vorm in deze bundel opgenomen en aangevuld met andere bijdragen.⁶ Niet alleen met betrekking tot de geschiedenis van het katholicisme, de katholieke gemeenschap en die van de verschillende religieuze orden en congregaties in het bijzonder, maar ook in relatie tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen, beoogt deze bundel in een lacune te voorzien en nieuw onderzoek te stimuleren. Want ook al is er verhoudingsgewijs veel aandacht voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, de stem van religieuzen wordt daarin maar weinig gehoord.

Paters, broeders, zusters en de oorlogsgeschiedenis

In de Nederlandse herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog nemen mannelijke en vrouwelijke religieuzen een bescheiden plaats in. Naast Titus Brandsma genieten de redemptorist en verzetsman Ludo Bleys (1906-1945), de jezuïet en ‘eerste Nederlandse priester in Dachau’ Robert Regout (1896-1942) en de joods-Duitse bekeerlinge en karmelietes Edith Stein (1891-1942) enige landelijke bekendheid. Op lokaal en regionaal niveau – en dan met name in streken waar relatief veel katholieken leven – kunnen daar weliswaar namen aan worden toegevoegd, maar op het eerste gezicht staat de aandacht voor het oorlogsverleden van religieuzen niet in verhouding tot hun positie in de samen-

leving van omstreeks 1940. De vraag dringt zich op waarom dit het geval is. Betekent het gegeven dat religieuzen in Nederland een kleine rol spelen in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, dat zij weinig of nauwelijks betrokken zijn geweest bij memorabele oorlogsgebeurtenissen en ontwikkelingen?

Als dat verhoudingsgewijs al zo is, dan blijft de eerdere constatering staan dat zij hoe dan ook, net als de rest van Nederland, een periode van oorlog en bezetting hebben meegemaakt en dus onvermijdelijk delen in een collectief oorlogsverleden. Voor religieuzen – en zeker voor religieuze vrouwen, zo zal Marjet Derks in deze bundel betogen – lijkt wat dat betreft eerder op te gaan dat hun activiteiten en ervaringen tijdens en direct na de oorlog als weinig uitzonderlijk of bijzonder door henzelf of anderen zijn geïnterpreteerd. Spirituele tradities van nederigheid, de toenmalige kerkstructuur en een selectieve waardering van bepaalde activiteiten hebben daaraan bijgedragen.

Die historische achtergronden beïnvloedden ook de geschiedschrijving. Publicaties over religieuze orden en congregaties van vlak na de oorlog kenmerkten zich overwegend door een zogenoemd binnenperspectief. Zij kwamen tot stand op initiatief en onder auspiciën van de religieuze instituten zelf. De ervaringen van de eigen leden van de orden en congregaties stonden centraal en werden slechts in beperkte mate gerelateerd aan grotere historische ontwikkelingen of onderworpen aan een kritische analyse. In een ietwat gezwollen, beeldende taal, die niet ongebruikelijk was voor die tijd, werden de meegemaakte oorlogsgebeurtenissen vaak in een godsdienstig perspectief als beproevingen en offers voorgesteld. Illustratief voor deze vertooglijn van offervaardigheid is het gedicht 'Onze kindjes sterven', dat in de context van kindersterfte in een Japans interneringskamp in de Minahassa (Noord-Celebes) werd verwerkt in het in 1946 door de zusters van Jezus, Maria, Jozef (JMJ) uitgegeven boek *Kamplevelen onder tropenzon*:

Onze kindjes sterven.

Daar was een kamp vol modder....
 Toch vlogen er vlinderkens blij,
 De regen sloeg ze neder,
 Hun wiekjes hingen er bij.
 Daar was een kamp vol onkruid....
 Toch bloeiden er rozekens rood,
 De windvlaag brak hun stengel;
 Ze lachten nog in de dood.

Daar was een kamp vol duister
 Met sterrekens in de nacht....
 De storm doofde de lichtjes;
 De Moederkens weenden zacht.
 Daar was een kamp vol weemoed,
 Vol angst en vol verdriet;
 Er waren ook helden-zielen;
 Zij morden of klaagden niet.

Zij hielden de offerschalen
 Hoog boven de zondige aard,
 Want God, onze God van Liefde
 Is zo zuivere offers waard!!!⁷

Een relaas van een zuster van het St. Jozefgesticht te Manado besloeg het grootste gedeelte van het boek. Als gevolg van internering maakte zij jarenlang het kampeven in de Minahassa mee. De eerste oorlogsdag stond in het teken van evacuatie:

O.L. Heer zou wel voor ons zorgen. Hij zou niet toelaten dat ons iets overkwam. Hij zou toch niet goed vinden dat ons mooie Missiewerk geschaad werd. "Mijn gedachten zijn niet Uw gedachten en mijn wegen niet Uw wegen". Wat zullen we er in de hemel eens blij om zijn, dat Hij ons niet onze eigen domme gedachten en ons mooie uitgezochte wandelpaadje heeft laten volgen. De eerste oorlogsdag stonden we dan reeds voor de grote werkelijkheid; we moesten uit ons huis evacueren.⁸

Dergelijke publicaties waren primair bedoeld voor de kloosterlingen zelf en anders voor hun directe omgeving – ze bereikten in de meeste gevallen geen groot publiek. De algemene oorlogsgeschiedenis van katholiek Nederland stond in de eerste naoorlogse jaren in hoge mate in een episcopaal oftewel bisschoppelijk licht. In het bijzonder kreeg aartsbisschop Johannes de Jong (1885-1955) omwille van zijn principiële beleid een prominente positie in zowel de katholieke als nationale herinnering aan de oorlogsjaren.⁹ De grote betekenis die tevens in religieuze gemeenschappen aan De Jong werd toegedicht, kan worden geïllustreerd met de volgende passage uit het boek *Ons huis in den storm*, dat de broeders van O.L. Vrouw van Lourdes in 1946 publiceerden:

Als de grandiooze overkoepeling dezer toch steeds geheime verzetpleging staat fier en immens groot het openlijk verzet van het Doorluchtig Nederlandsch Episcopaat. Het duikt niet onder, het kruipt niet achter beschermende muurtjes om van daaruit te kunnen schelden en met steenen te gooien. Het schrijft Zijn honderden felle protesten en brieven met de volle namen ondertekend, het durft openlijk den bezetter te woord te staan en neen te zeggen, neen en nooit, waar dit neen en nooit moet zijn.¹⁰

Onder de daadkrachtige leiding en bescherming van de bisschoppen hadden Nederlandse katholieken zich tijdens de bezettingsjaren op gepaste momenten geweed tegen de inmenging van de Duitse bezetter in het katholieke gemeenschapsleven – zo luidde de *communis opinio*. Vooral zij die deze strijd met hun leven hadden moeten bekopen, werden na de oorlog geëerd. Daarin verschilde de katholieke gemeenschap niet van andere groepen en religieuze gemeenschappen in Nederland.¹¹ Tegelijkertijd werden de eigen helden of martelaren van de oorlog, behalve met de gebruikelijke herinneringsboeken en plaquettes, op een specifiek katholieke wijze gememoreerd, bijvoorbeeld door middel van de oprichting van een devotieplaats of herdenkingskapel. De cultus rondom Titus Brandsma is daarvan een treffend voorbeeld.¹²

De combinatie van een patriarchaal en kerkvaderlijke perspectief, met de nadruk op het moderne martelaarschap, drong de geschiedenis en ervaringen van

Foto van aartsbisschop Johannes de Jong, met onderschrift afkomstig uit Ons huis in den storm, 1946 (Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven).

DE ALLERGROOTSTE IN NEDERLANDS VERZET

katholieken die zich uit naastenliefde, plichtsbesef of gewoonte hadden ingezet voor de samenleving tijdens de bezetting in veel opzichten naar de achtergrond. Niet in de laatste plaats betrof het hier mannelijke en vrouwelijke religieuzen. Zij hadden gedaan wat zij meenden te moeten doen en hadden hun werken en taken na de bevrijding weer opgepakt. Het land moest immers opnieuw worden opgebouwd – kerkelijk leven en missiewerk moesten worden gecontinueerd. Dat betekende dat er weinig tijd was voor uitgebreid terugblikken. De oorlog was een ongevraagd intermezzo geweest en nu de beproevingen waren doorstaan, werd de traditionele dagorde hersteld.

In *Kampleven onder tropenzon* komt dat sentiment duidelijk naar voren, ondanks dat er in 1946 opnieuw een periode van geweld was uitgebroken in Nederlands-Indië. Na lezing van de beschrijving van de doorstande ontberingen in het interneringskamp in de Minahassa, zo meldde de inleiding, zou zeker een hartelijk gebed omhoog stijgen voor ‘de beproefde missie en de missionarissen, die ondanks alles vurig verlangen, het missiewerk weer te hervatten’.¹³ Afgesloten werd met de in de zielzorg en missie zo dikwijls gebruikte metafoor van de graankorrel: ‘Geve de Goede God, dat na al het doorgestane leed een tijd van vrede en rust moge komen, een tijd, waarin de offers mogen rijpen tot rijke

vrucht. We denken hier aan 't woord uit de H. Schrift: "Indien de graankorrel niet in de aarde valt en sterft, blijft hij alleen, maar indien hij sterft, zal hij rijke vrucht voortbrengen".

In de jaren 1960 en 1970 werd het dominant geworden oorlogsbeeld in Nederland ter discussie gesteld. De groeiende distantie en een meer kritische benadering van het heersende beeld van de oorlogsjaren gingen zich manifesteren in zowel de samenleving als het historisch onderzoek. De aandacht en waardering voor de geestelijke weerbaarheid van het episcopaat en de geëngageerde katholieken kwamen daarbij in de schaduw van het joodse slachtofferschap te staan. De vraag of de samenleving van destijds niet meer had kunnen doen om hun vervolging te voorkomen, werd vaker en nadrukkelijker gesteld.¹⁴

Deze nieuwe fase in de oorlogshistoriografie en oorlogsverwerking viel samen met de periode waarin de katholieke kerk in Nederland in het licht van afnemend kerkbezoek, een dalend aantal roepingen en een toenemend aantal uittredingen uit het priesterschap inzette op forse beleidsmatige heroriënteringen en daardoor te kampen kreeg met een enigermate getroebleerde relatie met de Heilige Stoel in Rome.¹⁵ In hoeverre de ervaring van de oorlogsjaren hierbij een rol speelde, is tot de dag van vandaag reden voor debat. De 'secularisatie' die zich sinds de jaren 1960 in Nederland in geaccelereerde vorm aan het voltrekken is, beïnvloedde ook de herinneringscultuur van de oorlogsjaren.¹⁶ De traditionele positie die de christelijke religies als kader voor de herinnering en morele vraagstukken innamen, verschoof langzaam naar de achtergrond ten gunste van morele ankerpunten en boegbeelden met een meer seculier karakter. De aandacht voor het gedachtegoed van de kerken en hun vertegenwoordigers tijdens de Tweede Wereldoorlog nam hierdoor af.

Van invloed hierop was tevens de professionalisering van de geschiedschrijving en het losraken daarvan uit de traditionele 'verzuilde' gemeenschappen.¹⁷ De ontwikkeling van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RVO), opgericht in 1945, is wat dat betreft interessant. Aanvankelijk zou het geplande 'hoofdwerk' over het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog worden geschreven door meerdere auteurs, elk afkomstig uit een van de 'zwarte gemeenschappen' of 'zuilen' van Nederland, waarbij de Nijmeegse hoogleraar Louis Rogier het perspectief van katholiek Nederland zou vertegenwoordigen.¹⁸ Na ampel beraad nam toenmalig directeur Loe de Jong toch de taak alleen op zich.¹⁹ Dat kwam de uniformiteit van de uiteindelijk maar liefst veertien delen tellende reeks, die verscheen vanaf 1969, ten goede, maar zorgde er wel voor dat de inhoud volgens kritische lezers niet altijd even uitgebalanceerd of specialistisch was, ook al liet De Jong zich uitgebreid door deskundigen adviseren.

Onder meer De Jongs visie op de katholieke kerk en gemeenschap tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft met het verstrijken van de jaren commentaar gekregen.²⁰ Zo zou hij de betrokkenheid van katholieken bij de verzetsbeweging hebben onderschat, terwijl zijn beschrijving van de aartsbisschop, in de woorden van RVO-medewerker Harry Paape, juist 'op het randje van de hagiografie' balanceerde.²¹ Omdat in zijn beschrijving van de oorlogsgeschiedenis van het katholieke volksdeel als vanouds het episcopale perspectief overheerste, werkte